

УДК 1 (091):316.25

СОЦІАЛЬНА САМОТНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Лілія Фльорко

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна
filos@franko.lviv.ua

Здійснено філософський аналіз причин, чинників та умов виникнення в сучасної людини відчуття відчуженості, непотрібності, нікчемності, страху за майбутнє, що є джерелом переживання самотності. Наведено статистику причин і чинників прогресування соціальної самотності в Україні, які найближчим часом украй важливо мінімізувати. Ключові слова: самотність, самогубство, відчуження, особа – суспільство.

Вплетеність людини в різні соціальні сфери та сукупність різноманітних взаємин стає для неї джерелом, що наповнює її життя смыслом. У цьому сенсі людина залежна від оточення, конкретного соціуму. Однак ця вплетеність не означає, що особистість цілком інтегрована у спільноту, колектив, оточення, хоча й задіяна в певних суспільно-історичних процесах. Річ у тім, що людина, як соціально-природна істота, є самодостатньою та самоорганізованою і має власні потреби, інтереси, уподобання тощо, які досить часто суперечать суспільним вимогам, нормам, принципам. Суперечність "особа – суспільство" може зумовлювати внутрішній дискомфорт чи навіть сутичку особи зі собою, що стає джерелом внутрішнього відчуття самотності. Цей аспект існування людини став предметом аналізу в екзистенційній філософії. Особистість у філософії екзистенціалізму самотня й самоцільна, але її буття – це здебільшого протидія оточенню, що нав'язує їй свою волю чи свої інтереси, відчужує її, прагнучи перетворити на засіб чи функцію для інших. Аналізуючи суперечність "особа – суспільство" в індустріальному суспільстві, екзистенціалізм порушив проблему рушія самореалізації особистості. І, як не парадоксально, у людини – істоти соціальної, колективної – рушієм самореалізації постала не сукупність її відносин зі світом і соціальних взаємин, у які вона інтегрована, а її *самотність*. Предметом нашого аналізу є соціальний вимір самотності, а саме – глибинне переживання розриву з тим соціальним середовищем, у яке особистість укорінена. Питання соціального вираження самотності є водночас питанням виходу з неї. Основою виходу, безумовно, є усвідомлення з боку людини джерела, причин свого переживання. На думку У. Садлера,

Т. Джонсона, "...будь-яке практичне протиборство зі самотністю неможливе, поки не ідентифіковано експериментальні дані, поки не зроблено їхньої безпристрасної оцінки й не визначено причини реальних фактів виникнення самотності" [9, с. 23]. Отож, проблема феномену самотності є особливо актуальною в сучасному суспільстві у зв'язку з низкою екологічних, економічних, політичних, культурних умов, які продукують у людини відчуженість і міжособистісну, і загальнокультурну. Аналіз проблеми самотності на теоретичному рівні як екзистенціалу дасть змогу позначити шляхи виходу для індивіда з духовної антропологічної кризи через віднайдення внутрішньої опори для ствердження власної самоідентичності.

Проблему соціального виміру екзистенціалу самотності та взаємозалежності самотності й самогубства досліджено недостатньо. Т. Карабін, М. Миколайський, В. Москалець, Л. Орбан-Лембрик, Н. Сабат, О. Довбуш вивчають проблему самогубства у соціально-психологічному аспекті, Л. Мазур, М. Мовчан досліджують феномен самотності та усамітнення загалом. Ю. Швалб, О. Данчева, Л. Стручкова аналізують самотність у психологічному контексті. Н. Хамітов у своїх монографіях ("Філософія і психологія статі", "Філософія людини: від метафізики до метаантропології") розглядає метаантропологію – вчення про людське буття в буденних, межових і позамежових виявах, а також аналізує самотність у контексті чоловічого та жіночого начал. У зарубіжній, зокрема російській філософії, можна виокремити праці М. Бердяєва, який аналізує самогубство як порушення Божих і людських законів, як проблему, що вкорінена в глибині нехристиянського способу життя; а також А. Демідова, який досліджує феномен самотності та самогубства в контексті феноменів людського буття з історико-філософського погляду. Варто також відзначити добірку текстів "Лабіринти самотності" за редакцією М. Покровського, де проаналізовано проблему самотності в контексті спричинення аномічного стану чи крайнього його вираження – самогубства. Наголосимо, що більшість авторів досліджують проблему самотності та самогубства як окремі, не пов'язані одне з одним питання або розглядають їх тільки в психологічному чи соціологічному аспекті. Наше завдання – не лише комплексно проаналізувати соціальний вимір самотності, що може призвести до самогубства, а й дослідити нинішній стан людини в сучасній Україні, який продукує в особи страх за майбутнє, стан невпевненості, відчуженості та непотрібності, а відтак сприяє розвитку соціальної самотності.

Загальноновизнано, що найпоширенішим різновидом самотності є її соціальний вимір. Вживання терміна "самотність" зазвичай пов'язане зі ситуаціями, коли є прикре відчуття перебування на самоті, без товариства інших людей. Соціальна самотність завжди супроводжується браком стосунків, особливо інтимності (інтимність ми розглядаємо в широкому значенні слова, як глибоко-особистісний, утаємничений, задушевний стан), у яких особа, як соціальна істота, має незаперечну потребу. Тому можна висувати твердження, яке

сприймається як аксіома, що кожен має свою міру і рівень міжлюдської інтерсуб'єктивної інтимності. З цього погляду, самотність, у своєму найглибшому вимірі, є браком суспільної інтимності. Ступінь і рівень соціальної самотності залежить від щільності соціальних зв'язків і вплетеності в них індивіда. Визначаючи ступінь самотності, потрібно враховувати, по-перше, кількість соціальних мереж, у які інтегрована особа, по-друге, їхню щільність чи інтенсивність, по-третє, їхній масштаб (родина, сусіди, суспільство, держава чи зв'язки з людством як таким). Брак дружніх стосунків характерний для індивідуальної самотності. Ця самотність зумовлена також відсутністю в особи провідної соціальної ролі в мережі суспільних взаємин, якщо вона на неї претендує. Обмежене коло стосунків у життєвому світі особи сприяє вияву соціальної самотності у формі неадекватної прихильності на основі кровних чи родинних зв'язків. Брак родини, батьків, братів і сестер, дідусів і бабусь, тітки чи дядька збільшує ризик соціальної самотності в тому разі, якщо особа не може чи не здатна встановити з іншими особами душевно-інтимні стосунки.

Джерелом соціальної самотності в сучасному суспільстві є склад новоутворених родин – це, зазвичай, чоловік, дружина та дитина, які мешкають окремо від батьків. При цьому кожен з них занурений у свою сукупність стосунків; інтереси кожного дотичні один до одного лише в суто функціональній площині. Фактично, кожен член родини відчуває, що він відокремлений від світу іншого, результатом чого стає розлучення з поділом майна. Особливо це стосується розлучень у молодих родинах. Статистика фіксує не вельми втішну для українського суспільства тенденцію. Як видно з таблиці № 1 [11, с. 189], розлучення в перші чотири роки по шлюбі є незмінними з 2000 по 2004 рік.

Табл. 1

Розподіл розлучень за тривалістю шлюбу

Роки	Загалом	до 1	1-4	5-9	10-14	15-19	20 і більше
1995	100,0	5,3	31,9	27,2	15,2	9,6	10,8
2000	100,0	3,2	23,5	26,9	17,9	11,4	17,1
2001	100,0	2,8	23,0	26,6	18,4	11,8	17,4
2002	100,0	2,8	23,2	26,7	19,0	12,1	16,2
2003	100,0	2,7	23,2	26,1	19,1	12,2	16,7
2004	100,0	3,1	23,4	25,0	18,9	12,2	17,4

Порівняльна таблиця № 2 [6, с. 88-92] шлюбів та розлучень в Україні з 1999 по 2004 рр. засвідчує інтенсивне зростання кількості розлучень. 2003 р. зафіксовано 47 % розлучень серед зареєстрованих цього року шлюбів, 2004 р. – 62 %. Це зумовлює проблему виховання дітей у неповних родинах.

Табл. 2

Кількість шлюбів та розлучень в Україні

Рік	Шлюбів, осіб	Розлучень, осіб
1999	344888	175781
2000	274523	197274
2001	309602	181334
2002	317228	183538
2003	370966	177183
2004 ¹	278225	173163

Щоб підкреслити, що одним із болючих для суспільства джерел самотності майбутніх громадян є розлучення за наявності не лише однієї дитини, а й 2-х, 3-х і більше дітей, подаємо в таблиці № 3 статистику розлучень у 2004 р. за кількістю спільних дітей.

Табл. 3

Розподіл розлучень за 2004 р. за кількістю спільних дітей

	Загалом	У міських поселеннях	У сільській місцевості
Зареєстровано розлучень	173163	134372	38791
Не було спільних дітей	71979	58535	13444
Одна	79139	62298	16841
Двоє	19102	12279	6823
Троє і більше	10054	4217	5837

В Україні, відповідно, збільшується кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. На 1.01.2004 р. загальна кількість дітей становила 96112 осіб [3, с. 2], а вже на 1.01.2005 р. – 97590 [3, с. 1]. Це – гарантована передумова загрози масової соціальної самотності в Україні.

Існують також інші соціальні чинники, що зумовлюють зростання соціальної самотності. Передовсім ті, що пов'язані зі соціальним забезпеченням особи, а саме з бідністю та зубожінням певних верств сучасного суспільства. Бідність сприяє соціальній самотності з багатьох причин, але загалом її негативний вплив виявляється в тому, що вона звужує можливості для людини входити в різноманітні мережі суспільних стосунків, родинних і позародинних. Кажучи конкретніше, бідність спричинює дисфункціональність родини, яка найперше виявляється в занедбанні дітей та чоловіка/дружини, що в результаті призводить до соціальної та інших форм самотності.

Нижче наводимо діаграму (рис. 1) співвідношення навчання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у різних навчальних закладах України [3, с. 7]. Як засвідчує діаграма, ці діти, а також діти з бідних родин здебільшого мають змогу навчатися у професійно-

¹ Дані за 2004 рік вибрано з [11, с. 89]

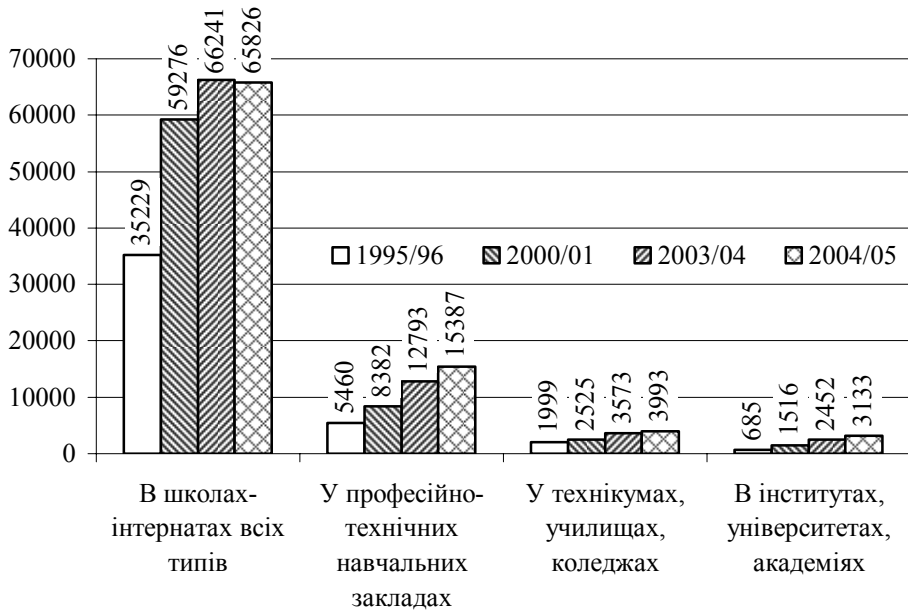


Рис. 1. Розподіл дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за місцем навчання на початок навчального року

технічних закладах. У них обмежені фінансові можливості для навчання в технікумах, коледжах, а тим паче – в інститутах, університетах чи академіях. У сумлінних, обдарованих до навчання дітей це формує гнітюче відчуття обділеності долею, відчуття себе людьми "нижчого ґатунку", а відтак є джерелом самотності.

Бідність є однією з вагомих причин зростання рівня злочинності, яка призводить до того, що діти кидають навчання у школі, а це може стати причиною самогубства чи сформувати синдром відчуження. Місця відбування покарань, дитячі колонії, де домінує насильство, також є чинниками, що соціально, емоційно та фізично ізолюють від повноцінного соціального життя. Насильство заганяє людину в страх, який, внутрішньо її ізолюючи, зменшує шанс на суспільні та близькі міжособистісні контакти.

Коли такі чинники, як насильство, бідність, з'являються одночасно, це зумовлює, з одного боку, соціальну ізоляцію, а з другого – фізичну присутність інших, що індукують внутрішню напругу, унаслідок чого формується соціальний клімат, що виключає інтимність і водночас сприяє появі та розвитку відчуття самотності. Соціальна щільність населення, а це передовсім стосується великих міст, сприяє розвитку самотності, позаяк усуває з життя індивіда його приватність, яка необхідна для вияву тих чи інших форм інтимності і збільшує ризик конфліктів, ворожості, агресії та насильства.

Щодо насильства та злочинності, то найбільше шансів виявитися вони мають у занедбаних, закинутих частинах міста (здебільшого – на околицях). Зазвичай саме в перенаселених місцях найбільше бідних, безробітних, волоцюг тощо. Як засвідчує статистика (табл. 5), кількість жебраків та волоцюг в Україні з 2001 по 2004 рік має тенденцію до зростання [5, с. 105]. Не зменшився, а дещо навіть збільшився 2003 р. порівняно з попередніми роками також рівень безробіття (табл. 4) [11, с. 203; 9, с. 194-202].

Табл. 4

Рік	Кількість зареєстрованих безробітних, (тис.)	Рівень безробіття, (%)
2000	1174,5	4,2
2001	1155,2	3,7
2002	1008,1	3,8
2003	1034,2	4,9
2004	988,9	-

Табл. 5

Кількість волоцюг (жебраків)

Рік	Кількість осіб
2001	23344
2002	23081
2003	23355
2004	32166

Така кількість жебраків і безробітних не може сприяти позитивним суспільним відносинам. Отже, перенасичення соціальної взаємодії перенаселених міст так само зумовлює самотність, як і ізоляція чи обмеження соціальної взаємодії.

В умовах сучасного українського життя бідність спричинює проблеми зі здоров'ям, а слабе здоров'я є і одним із наслідків, і однією з причин самотності. Річ у тому, що бідні люди мають менші можливості зберегти здоров'я. Це вагомий чинник, що зумовлює вимирання нації. Щоб не бути голослівними, наведемо такі цифри: за 2004 рік в Україні народилося 427259 осіб, померла 761261 особа. Скорочення населення за один рік – 334002 особи [11, с. 187]. Бідність зумовлює більший ризик захворіти та продовжує стан недуги, яка спричинює переживання самотності, а стан самотності, у свою чергу, негативно впливає на здоров'я особи. Так, хронічні хвороби, які фізично й суспільно ізолюють особу, що живе в бідності, додатково зменшують шанси на інтимні взаємини і збільшують ризик емоційної ізоляції, тобто самотності. Не таємниця, що слабе здоров'я зумовлює появу психічних розладів, наприклад, депресії, яка є одним із найпоширеніших джерел самотності. Бідність і слабе здоров'я зменшують можливості для людини бути

привабливою і фізично, і психічно, і духовно. Брак оптимізму, віри у свої сили поглиблює переконання у власній нікчемності. Щобільше, люди бідні, як ми зазначили вище, зазвичай мають низький рівень освіти, що зменшує їхні шанси розвинути свої здібності, а це зумовлює занижену самооцінку, відчуття меншовартості, а отже – збільшує ризик самотності.

Низка чинників, обставин та умов, що зумовлюють втрату особою своєї індивідуальності і спричиняють відчуття марнотності, втрати смислу власного існування, зрештою, призводять до самогубства. Наведемо статистику (табл. 6) [11, с. 190], яка фіксує самогубство як одну з поширених причин смерті в Україні.

Табл. 6

Розподіл померлих за основними причинами смерті (тис.)

Рік	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Усього померлих	792,6	758,1	746,0	754,9	765,4	761,3
Нещасні випадки, хвороби, отруєння алкоголем	770,3	737,0	726,6	736,7	747,8	745,0
Убивств	7,7	6,5	6,2	5,7	5,3	5,0
Самогубств	14,6	14,6	13,2	12,5	12,3	11,3

Розглянемо докладніше цю проблему, позаяк соціально-психологічною причиною самогубства дуже часто є самотність.

Самогубство (суїцид) усталено визначають як знищення самого себе внаслідок власних дій. Психічний стан гострої фрустрованості ("фрустрація" від лат. frustratio – марне сподівання, невдача), зумовлений відсутністю власної ідентичності, смислу життя, нерідко є причиною суїцидальних спроб, що спричинені глибоким духовним стражданням, яке В. Франкл назвав "екзистенційним вакуумом" [12, с. 308]. Таке відчуття безглуздості існування паралізує волю до життя й посилює бажання смерті.

У філософській та психологічній літературі виокремлюють також інші чинники, що можуть сприяти самогубству, зокрема такі: "соціальна ізоляваність, відокремленість, відчуженість; переосмислення національної та власної системи цінностей, девальвація цієї системи; зниження самооцінки; зниження соціально-політичної активності; перенасичення засобів масової інформації картинами насильства і т. п., що має великий психологічний вплив на маси; психічні, невиліковні та інші хвороби, а також сімейні й особисті проблеми" [8, с. 222]. Кожен з цих чинників, звичайно, може бути причиною суїциду, але, знову наголошуємо, що саме завдяки самореалізованості, відчуттю наповненості життя, гармонії зі собою і світом можна подолати бажання смерті. "Найбільше схильна і найкраще підготована до самосвідомості та людина, яка відчуває себе самотньою, тобто та, яка за складом характеру чи під впливом долі, або внаслідок того чи іншого

залишилася сам на сам зі собою і своїми проблемами, кому вдалося в цій спустошливій самотності зустрітися зі самим собою, у власному "Я" побачити людину..." [1, с. 164].

Зазначимо, що, в найзагальнішому розумінні, самотність у сучасній філософії розглядають здебільшого у двох вимірах: у соціальному (зовнішньому) та екзистенційному (внутрішньому). Соціальна, як було зазначено вище, може бути пов'язана з недосконалістю суспільства, байдужістю людей, втратою близьких чи ізоляцією (наприклад, еміграція чи перебування в місцях позбавлення волі). Саме соціальна самотність досить часто є причиною замкненості в собі, аномічності та схильності до самогубства.

На відміну від самотності, яку переживають як відсторонення від певних життєвих зв'язків чи основного джерела існування, аномія – ширше явище, вона є загальним станом буття. Концепція аномії, яку розвинув Р. Мертон, є непоганим психологічним доповненням до соціологічної концепції аномії Е. Дюркгайма, що є складовою ідеєю соціальної солідарності. Так, якщо соціальна солідарність – це стан колективної інтеграції, то аномія – це стан безладу й беззаконня. Е. Дюркгайм вважав, що аномія розвивається тоді, коли швидка соціальна й економічна зміна руйнує порядок у суспільному устрої. Через ці деструктивні зміни очікування людини не можуть здійснитися, і вона відчувається незахищеною та безсилою. Нехтування традиційних норм і втрата обмежень зумовлюють появу в людей відчуття, начебто вони існують у порожнечі без жодних орієнтирів. Не знайшовши орієнтирів, деякі люди втомлюються від існування; їхні зусилля стають нікчемними й нікому не потрібними. Настає мить, коли життя втрачає цінність, і наслідком цього може бути аномічне саморуйнування, або "аномічний суїцид" [4, с. 290]. Як наголошує Е. Дюркгайм, щоразу, коли в суспільному організмі відбуваються докорінні зміни, зумовлені як різким зростанням, так і неочікуваним катаклізмом, людина стає вразливішою до самогубного потягу. А позаяк вона не може бути щасливою чи навіть просто втішатися життям, якщо її потреби не відповідають її можливостям, то постійно почуватиметься скривдженою й усе її існування наповниться зболеністю, яка може послаблювати волю до життя. Аби цього не сталося, потрібно, щоб людські пристрасті мали певні межі. Створити їх, на думку Е. Дюркгайма, здатне тільки суспільство, "чи то шляхом безпосереднього впливу, чи з допомогою якогось зі своїх органів; адже тільки воно відзначається моральною зверхністю, котру беззастережно визнає індивід" [4, с. 302].

Отже, аномія, або відчуття відсутності норм упорядкованості, що виникає в суспільстві, – чи не основна підвалина самогубства, яке дуже часто є наслідком самотності, відчуженості та відкинутості. Саме страх бути відкинутим змушує людину триматися за узвичаєні ролі, вибрати на себе захисну маску і, зрештою, відчувати спустошеність і невпевненість. У суспільстві людину поставлено перед вибором: сприймати або відкидати цілі цієї культури, традиційні засоби їхнього досягнення або і те, й друге. Отже, людина змушена вибрати якийсь

один спосіб життя, що їх описав Мертон: конформізм (прийняття і цілей, і засобів), інновація (прийняття цілей, але не засобів), обрядовість (прийняття засобів, але зниження цілей), бунт (неприйняття способу життя й не відмова від нього, а зміна устрою загалом) чи відступ (відмова від того й іншого). Людині, що вибирає у зв'язку з необхідністю, соціальна структура здаватиметься аномічною або такою, що не має норм. Як наслідок, у неї може з'явитися схильність до ізольованості, але звинувачуватиме вона суспільство, яке, на її думку, неможливо контролювати, воно – невпорядкований безлад, а отже – абсурдне. Тобто безнадійність аномії може зумовити в людей, схильних до відступу, щось схоже на відчуття штучної ізольованості-самотності.

Цілком по-іншому розуміє аномію Роберт Маківер. Він розрізняє три типи аномії: 1) та, що виникає, коли життя позбавлене мети через відсутність цінностей; 2) та, яка виникає, коли люди прагнуть отримати засоби саме заради самих засобів; 3) та, що виникає, коли людина ізольована від осмислених людських взаємин [7, с. 140-141]. Аномія в розумінні Мертона та її перші два типи в Маківера за своїм походженням видаються пов'язаними суто з людиною, позаяк їх виведено з норм, характерних тільки для розвинених суспільств, хоча, напевне, і нижчі примати можуть прагнути до влади. Якщо аномію вважати типом самотності, тоді ми, напевно, можемо визнати, що в цього типу самотності нема біологічної основи, а тільки соціальна. У решті ситуаціях самотності, таких, як третій тип у Маківера, ситуація складається по-іншому, і деякі її джерела все ж варто шукати в поведінці тварин.

Самотність справді має біологічні корені, а в людини вона особливо сильна та складна. Це можна пояснити тим, що розвиток людського розуму початково дав змогу людині виділити себе як щось цілком окреме, яке дистанціюється не лише від околу, а й від себе. Це дало їй змогу назвати окіл "навколишнім середовищем" і відчутти здатність упорядковувати й підпорядковувати його собі. А пізніше – нагромадити сили для його знищення і ще більше віддалитися від тієї системи, у якій людина є лише одним з її компонентів. Людина протиставила у самій собі дві природи – фізично-біологічну і соціальну. Внутрішню суперечність особи Е. Фромм вважає її сутністю, яка не є суто соціальною – людина водночас є і частиною природи, і соціальним витвором. Вона "перебуває всередині природи і підкорена її диктату та зміні, і, попри це, вона трансцендує природу... Людина усвідомлює свою вплетеність у жахливий конфлікт – вона є заручником природи, але, попри це, вільна у своєму мисленні, вона частина природи і все ж, так би мовити, її принада, вона не перебуває ні тут, ні там. Це усвідомлення самої себе зробило людину відчуженою у світі, відокремленою від усіх, самотньою та переповненою страхом... Людина є водночас тілом і душею, ангелом і звіром" [14, с. 84]. Е. Фромм дещо повторює "Думки" Б. Паскаля, але цікавим є його підхід до намагань людини позбутися самотності ціною втрати власної самості. Такий шлях, на його думку, є "регресією до тваринного існування, до стану

пре-індивідуації" [14, с. 85]. "Індивід, який бере участь у масовому безумстві, втрачає відчуття своєї повної ізоляції, виокремленості й оминає, таким чином, інтенсивний страх, від якого він страждав би в прогресивнішому суспільстві" [14, с. 85]. Цим Е. Фромм пояснює і поведінку росіян за часів Сталіна, і ватаг зі своїм судом лінча в Америці, і німців за часів Гітлера. Зі сказаного робимо важливий висновок, що, за Фроммом, самотність є невід'ємною рисою існування людини у світі, якої вона не може позбутися. Цієї позиції дотримуються і Ф. Ніцше, і Г. Сковорода, і М. Гоголь.

Повертаючись до соціальної самотності, можна навести чимало прикладів зі сучасного життя представників української інтелігенції, які внаслідок якихось соціальних змін виявилися відкинутими суспільством чи його певною групою і за таких умов досить часто закінчували життя самогубством. Наскільки важливим для особистості є життєва позиція щодо вирішення питання "жити чи не жити", засвідчує трагічна доля представників української інтелігенції, особливо 30-х років ХХ ст. Трагізм і відхід із життя М. Хвильового бере початок у його романі "Вальдшнепи", що в художній формі виражав ідею самостійного розвитку України. У 1925-1926 рр. він написав низку полемічних памфлетів, у яких обстоює думку, що якщо Росія є самостійною державою, то самостійною має бути й Україна, що шлях розвитку України має бути пов'язаний з Європою, а не з Москвою. Долю М. Хвильового, зрештою, вирішив лист Сталіна до Л. Кагановича, у якому йшлося про те, що Хвильовий закликає українських діячів тікати якомога швидше геть від Москви. Від січня 1933 р. напади і цькування стали нестерпними для життя і творчості Хвильового, і він змушений був закінчити життя самогубством. Письменник зробив такий вибір, позаяк життя для нього втратило смисл, а відтак і свою цінність.

Аналогічний приклад соціальної самотності – доля Миколи Скрипника, який постійно підкреслював самостійність української культури і незалежність її від російської. Така діяльність М. Скрипника, звісно, суперечила імперіальним планам Москви, і тому його нещадно критикували й звільнили від керівництва народного комісаріату освіти. На ділі це означало не просто усунення від політики й активного соціального життя, а й те, що він має чекати на фізичне знищення. Не бачачи іншого виходу, Скрипник уникнув неминучої ліквідації, наклавши на себе руки.

На таких незручних людей, відкинутих суспільством чи певною групою, штучно навішують принизливе тавро злочинців, невдах, гомосексуалістів, зрадників, які просто не уявляють собі подальшого життя. Однак гостру соціальну самотність переживають також люди, що живуть не обабіч, а на межі суспільства. Вони потребують соціальної інтеграції й значущості. Це здебільшого старі люди, бідняки, ексцентричні за своєю природою особи, ті, чий заняття мають сумнівну цінність, як заведено вважати, а іноді підлітки й жінки. Така самотність є руйнівною і, врешті-решт, спричинює розвиток психопатичних станів; вона перетворює життєздатних людей на емоційно паралізованих і

безпомічних, калічить не тільки внутрішній світ людини, а й ламає зовнішній. Самогубство за такої умови для цих внутрішньо деформованих осіб стає чи не найкращим виходом.

Суть відомого аргументу Д. Рісмена про несподіваний вияв соціального характеру, сформованого під впливом страху самотності, у тому, що "терор самотності" пом'якшується інтеграцією у натовп [9, с. 43]. Досить часто Рісмен визнавав, що він у боргу перед дослідженнями Е. Фромма з проблем самотності та соціального характеру. Однак цілковито зрозуміло, що Е. Фромм і Д. Рісмен говорили не про один і той самий тип самотності. "Той, що керує іншими", тобто індивід у Рісмена, на відміну від свого "орієнтованого зсередини" попередника, боїться не того виміру самотності, який заганяє фроммівську сучасну людину в потік натовпу. Новий індивід, якого Рісмен та інші дослідники описали, стурбований головно ставленням до нього групи. Як наслідок, він більше переймається своєю ідентичністю і статусом, ніж особистістю у Фромма, що відчайдушно шукає сенс і цінність життя. Вирішення самотності того типу, про який говорив Рісмен, полягає в улещуванні групи, узгодженості з її нутром. Але, на нашу думку, це проблема не так самотності, як бажання людини мати так звану "гарну обгортку", фасад, престиж. За такої умови будь-яке суспільство стає найяскравішим прикладом активізації самотності. Люди хочуть не просто бути інтегрованими в суспільство, а прагнуть такої діяльної участі в ньому, коли унікальність особистості, її багатогранність не ігнорують, а навпаки, визнають і схвалюють.

У "Самотньому натовпі" Девід Рісмен трактує самотність майже як хворобу чи, у крайньому разі, примху особистості в певних соціальних структурах. Думки Е. Фромма є більш обґрунтовані, ніж позиція Рісмена. Так, Е. Фромм зазначає, що потреба індивіда співвідноситися із зовнішнім світом настільки ж буденна, як і біологічні стимули, що їх визнають частіше; "відчуття повної самотності призводить до психологічних розладів... як і фізичне голодування може призвести до смерті людини" [13, с. 35]. Фромм додає до цього й дещо нове. Моральну самотність визначає як нездатність індивіда співвідноситися не тільки з іншими людьми, а й з цінностями та ідеалами суспільства. "Можна також стверджувати, що моральна самотність так само нестерпна, як і самотність фізична; навіть більше, фізична самотність стає нестерпною лише тоді, коли вона підсилена самотністю моральною" [13, с. 36]. Отже, згідно з Фроммом, самотність виявляється внаслідок браку в індивіда соціальної взаємодії, яка задовольняла б його базові соціальні запити.

Торкаючись суб'єктивного переживання самотності, зазначимо, що з позиції Роберта С. Вейса існують, фактично, два емоційні стани, які люди, що пережили їх, схильні трактувати як "самотність". Автор називає ці стани відповідно емоційною ізоляцією й соціальною

ізоляцією¹ [2, с. 119]. Перша зумовлена відсутністю прихильності до конкретної людини, а друга – відсутністю належного середовища соціального спілкування. Особливою ознакою самотності, яка зумовлена емоційною ізоляцією, є бентежність, а особливою ознакою самотності, породженої соціальною ізоляцією, – відчуття відкинутості, а отже – нікчемності, покинутості. Соціальна ізоляція зумовлює в людини відчуття беззмістовності, марнотності власного існування, власної незначущості, а також напруженості й розпачу. Вейс встановив два типи самотності, які, на його думку, мають різні передумови й різні афективні реакції. Емоційна самотність стає результатом відсутності тісної інтимної прихильності, такої, як любовна чи подружня.

Якщо ж розглядати самотність як фундаментальний феномен існування, то його причину потрібно шукати в глибинах внутрішнього світу індивіда, у феноменологічних невідповідностях його уявлень про цінність власного "Я". Людина, для якої закритий власний внутрішній світ, не зможе жити повно у світі зовнішньому. Тому слушною є позиція екзистенціалістів, які беруть як точку відліку той факт, що люди первинно самотні. Будь-хто інший не може розділити з нами наші почуття і думки, бо роз'єднаність є сутнісним станом наших переживань.

На цих аспектах особливо наголошує Моустакас, який підкреслює значення розмежування між "тривогою самотності" ("loneliness anxiety") і справжньою самотністю. Він визначає тривогу самотності як систему захисних механізмів, яка віддаляє людину від вирішення важливих життєвих питань і яка постійно сприяє прагненню особи до активності задля активності разом з іншими людьми. Справжню самотність він виводить із конкретної реальності самотнього існування та із зіткнення особистості з життєвими ситуаціями (народження, смерть, життєві зміни, трагедія), які переживають наодинці. На думку Моустакаса, справжня самотність може бути й творчою силою: "Кожне справжнє переживання самотності припускає суперечність чи сутичку зі самим собою... Ця зустріч зі самим собою... – сама по собі радісне переживання. І зустріч, і конфронтація (зі самим собою) є способом підтримати життя і пожвавити порівняно застійний світ; це спосіб вирватися зі стандартних циклів поведінки" [17, с. 20-21].

Екзистенціалістська позиція, отже, закликає людей подолати свій страх самотності й навчитися позитивно її використовувати. З цього погляду самотність є універсальною характеристикою людського буття.

Підсумовуючи аналіз зумовленості самогубства самотністю, зазначимо, що в основі суїцидальної поведінки, з аксіологічного погляду, – недосконала чи хибна система цінностей. І, вплинувши на неї, можна запобігти виникненню в індивіда суїцидальних нахилів. Основним засобом для цього може бути самореалізація людини через

¹ Поділ, який запропонував Вейс, є дуже вузьким і, на нашу думку, стосується тільки соціального вияву самотності. Вейс не говорить про самотність як феномен у розмаїтті свого змісту, а про сприймання тією чи іншою особою певних емоційних станів, які вона схильна кваліфікувати як самотність.

вивільнення власної самості, чого вона здатна досягти завдяки можливості усамітнення та самозаглиблення.

Щодо соціальної самотності, то є низка інших чинників, причин, обставин, умов, які її зумовлюють. Розглянемо такий чинник, як відсутність друзів. Можна стверджувати, що дружні стосунки є основою самодостатнього буття кожної людини. За Арістотелем, вони є основою й метою суспільства як такого. Із усієї множини соціальних мереж, що становлять буття людини, центральною буде мережа дружних взаємин. Саме дружба є джерелом, з якого людина черпає насагу для подолання і соціальної самотності, і емоційної ізоляції. Дружба стає джерелом позитивної енергії тільки тоді, коли містить справжню інтимність і коли особа здатна її відрізнити від псевдоінтимності.

У добу Постмодерну, як добу інструментальних взаємин, справжня дружба, на думку дослідників постмодерну, є явищем рідкісним і таким, що зникає. Д. Боускіл вважає, що "в неспокійному вимірі дружба між дорослими людьми не є нічим іншим, як взаємною втечею від нудьги", як і "пактом проти ізоляції, з поправкою проти інтимності" [15, с. 2]. Д. Боускіл має на увазі те, що сьогодні люди, які шукають дружби, не прагнуть і не бачать задоволення, яке дають такі інтимно-особистісні стосунки. Вони, започатковуючи дружні стосунки, радше ставлять мету уникнути страждання, яке виникає внаслідок негативного відокремлення, самотності й нудьги. Якщо відштовхуватися від того, що Д. Боускіл має в цьому рацію, а ми погоджуємося з цією його думкою, то виходить, що сучасна дружба не ґрунтується на безкорисливості та добрій волі, а радше на взаємній корисливості. Тобто людину сприймають не як мету, що постулював ще І. Кант, а лише як засіб. Як з'ясувалося, у добу Постмодерну насправді люди уникають не справжньої дружби, а дружби загалом. Тобто для періоду, який ми зараз переживаємо, характерне зникнення дружби у стосунках людей. Цей висновок підтверджують результати наукових досліджень, проведених в університеті Мак Гіл. Ці дослідження засвідчують, що 75 % дорослих чоловіків, які проживають у Канаді, не мають жодного друга, 20 % мають одного друга, і тільки 5 % мають більш ніж одного друга (можна припустити, що друг – це така людина, яких більше немає, тобто це потрібно сприймати як поняття "Один і Єдиний"). Аналогічні висновки дають дослідження, здійсненні в результаті опитування американських чоловіків. Близько 90 % вважають дружин своїми найкращими друзями, що саме по собі не викликає подиву. Однак зумовлює тривогу те, з погляду норм індивідуального й суспільного здоров'я, що дружини були зазвичай єдиними близькими друзями цих чоловіків. Натомість майже всі анкетовані жінки мали не тільки кілька дуже добрих подруг, а також коло приятельок [17, с. 80].

Дружба, як і інтимні стосунки, є невід'ємною складовою щастя й здоров'я, а тому її вважають однією з базових цінностей. Ще Ф. Бекон стверджував, що найгіршою самотністю є така самотність, коли людина позбавлена щирої дружби. Пов'язуючи між собою особистості, дружба стає джерелом соціального й морального здоров'я цілого суспільства.

Дослідники зазначають, що ті особи, для яких характерна незначна кількість і нетривалість суспільних зв'язків, більш схильні до захворювань. Такі особи "удвічі частіше помирають передчасно, ніж особи, які мають міцні зв'язки з оточенням" [18, с. 92]. Як підкреслює Д. Орніш, нині ми начебто починаємо розуміти значення і необхідність суспільних стосунків для здоров'я особи, але насправді спостерігаємо суттєве їхнє послаблення, або, як ми вже зазначали вище, люди замість автентичних стосунків обирають функціональне існування, що, без сумніву, продукує соціальну відчуженість і самотність.

У дослідженнях, здійснених 1999 р. у Чиказькому університеті, зазначено, що американські підлітки дедалі рідше формують "сильні, тривалі зв'язки з групою друзів". У їхньому товаристві помітна тенденція до частої зміни товаришів і до нетривалих стосунків. Підлітки проводять близько 20 % часу самотньо, заповнюючи значну кількість часу сповненими насильства комп'ютерними іграми чи започатковуючи анонімні контакти в Інтернеті. Можна стверджувати, що вони живуть у "віртуальній реальності", створеній за допомогою персональних комп'ютерів, але вся річ у тім, що вони також віртуально ізольовані, і на рівні фізичному, суспільному, і емоційному. Таке поєднання поверхових знайомств, ізоляції та насильства створює небезпечну соціальну суміш, що зумовлює моральну черствість, втрату гуманності. "Дослідження, які здійснили Доусон і Адельсон, засвідчили, що американці в основному віддають перевагу неформальним відкритим стосункам, які спираються на зовнішню ввічливість, а не на глибокі та тривалі почуття. Автентична дружба, підкреслюють ці автори, спирається на взаємну довіру, самовідкриття, "вільне вираження емоцій", відкрите обговорення "особисто важливих питань". На думку Доусона і Адельсона, американці приділяють менше уваги таким аспектам дружби-інтимності, а більшого значення надають особистому успіху. Вони налаштовані більше на власний успіх у справах, і цим зумовлено започаткування дружніх стосунків. Доусон та Адельсон стверджують, що американцям не вистачає автентичних дружніх взаємин, таких, які дають змогу збагатити власне "я" завдяки зустрічі з кимсь іншим" [16, с. 81 – 82].

Наведені результати досліджень є пересторогою для сучасного українського суспільства, яке активно вестерналізується і підпадає під вплив загальноєвропейського процесу глобалізації. Для українського суспільства завдання запобігти соціальній самотності є, на наш погляд, невідкладним, і не тільки у зв'язку з бідністю й хворобами, які спричинює та сама бідність, а й з еміграцією мільйонів дорослого населення. Наслідком еміграції є часткова, а то й повна недоглянутість дітей, що позбавлені родинних особистісно-інтимних стосунків. Це зумовлює вироблення споглядальної позиції, невміння співчувати й співпереживати. Коли людина не знає приватної інтимності, вона, звісно, не здатна й на публічну інтимність. Інакше кажучи, не маючи внутрішньо-глибинних стосунків у колі рідних, особа не може мати тих внутрішніх, глибинних й особистісних стосунків у соціальному житті.

Справжня дружба, як, зрештою, і суспільна інтеграція, мають тенденцію зникати там, де домінує гіперіндивідуалізм, корисливість, інструменталізм стосунків, коли людина стає не метою, а засобом для досягнення чийогось успіху, влади, посади, надбання грошей тощо. Карою за це стає соціальна самотність, яка не сприяє ані психічному та фізичному здоров'ю, ані внутрішній гармонії, яку ще Г. Сковорода назвав щастям, що його людина має в самій собі.

Отже, на сучасному історичному етапі соціальна самотність прогресує в геометричній прогресії у цілому світі і в Україні зокрема. Доба Постмодерну разом із активізацією цивілізаційних процесів та вестерналізацією культури вносить у життя індивіда гостре відчуття відчуженості та власної марнотності, позбавляє духовності, що зумовлює внутрішню спустошеність і спричинює негативне переживання соціальної самотності, що може стати для людини навіть поштовхом до самогубства. Загострені специфікою сучасної доби відчуття покинутості, непотрібності, відчуженості актуалізують проблему самотності. Завдання кожної людини – не просто навчитися жити в суспільстві, а й гармонізувати стосунки з іншими людьми і, головне, – досягти гармонії свого внутрішнього світу.

Література:

1. Бубер Мартин. Проблема человека // Бубер Мартин. Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. – М.: Республика, 1995. – С. 157-232.
2. Вейс Роберт С. Вопросы изучения одиночества // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 114-128.
3. Дитячі інтернатні заклади: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – Київ: Б.в., 2005. – 32 с.
4. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціол. дослідж. / Пер. з фр. Л. Кононович. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
5. Злочинність в Україні: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К.: Б.в., 2005. – 105 с.
6. Населення України, 2003: Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К.: Б.в., 2004. – 364 с.
7. Оди Дж. Рэлф. Человек – существо одинокое: биологические корни одиночества // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 129-151.
8. Сабат Н. В. Самогубство: причины і методи запобігання // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2000. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. 218-225.
9. Садлер Уильям А., Джонсон Томас Б. От одиночества – к аномии // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 21-51.

10. Соціальні індикатори рівня життя населення: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К.: Б.в., 2004. – 229 с.
11. Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник / За ред. Осауленка О. Г. / Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво "Консультант", 2005. – 264 с.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
13. Фромм Э. Бегство от свободы. – Мн.: Харвест, 2003. – 384 с.
14. Фромм Э. Душа человека // Фромм Э. Душа человека: Перевод. – М.: Республика, 1992. – С. 13-108.
15. Bowskill D. All the Lonely People. – Indianapolis: Bobbs Merrill, 1974.
16. McGraw John G. Samotność. Studium psychologiczne i filozoficzne. – Warszawa: Polskie towarzystwo higieny psychicznej, 2000. – 135 s.
17. Moustakas C. E. Loneliness and love. – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1972.
18. Ornish D. Dr. Dean Ornish's Program for Reversing Heart Disease. – New York: Random House, 1990.

MODERN HUMAN SOCIAL ESTRANGEMENT AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM

Liliya Fliorko

L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000 Ukraine, filos@franko.lviv.ua

A philosophical analysis was made of reasons, factors and conditions of rise of the feeling of estrangement, unnecessary, miserability, the fear for future in a modern human being, they are the source of the feeling of estrangement. The statistic data are given on the reasons and aspects of progressing of social estrangement in Ukraine. Nowadays it is vitally important to minimize them.

Key words: solitude, suicide, estrangement, person-society.